کێلەشین، ئەشنە یا شنۆ

لە (هاڵدی)یەکان بەردە هەڵکەنراوەی کێلەشین کە بە خەتی مێخی (بزماری)یە لە باکوری شنۆ لە کێوێک هەر بەو ناوە، ماوە. بێژەی کێل، لە کێلی قەبر گیراوە، کێل: بڵیند، بەرز، بەردی سەرین و خوارووی قەبر، جوانچاکی، بالابەرز، نیشانەی کەوشەن، سەرداری عێل، پێوانەی دانەوێڵەو... شینیش بە واتای کەوگ، بە رەنگی ئاسمان، سەوزی تۆخ، شەپۆر، بەربینگ گرتن، فیعلی رابوردوی چوون، ئەوان چوون: رۆیشتن، هاتووە. بڵیندی کێلەشین لە قەدی پیاوی مام ناوەندی بەرزترە، ئەم بەردە، کە بە رەنگی کەوگە لە بەردێکی رەشی چەن لاو رەنگ کراو گیراوە، کاتێ پتەی لێدەی دەزرینگێ و دەنگی جورێ مس و ئاسنەواڵە ئەدا. لەساڵی ١٣٢٧ی هەتاوی برایە مۆزەخانەی شاری ورمێ، هەرچەند لە نێوان ئێران و عێراق لەسەر ئەوە دەمەقاڵەیەک روی دا، چونکە ئەیانوت کێلەشین نیشانەی کەوشەن و سنورە.

لە سەتەی نۆ(٩)ی بەر لە زاین دەوڵەتێک بەناویی (هاڵدیا) هەبووە کە ئاشۆریان بە (ئورارتو یا ئوراشتو) ناویان بردووەو لە عیبریشدا بە (ئارارات) ناوبراوەو یونانیانیش بە (الارودی، خالدوی و خالدایونی) یادیان کردووە، جا کەوابێ ئارارات - گۆڕدراوی خالدی یە «خلدیە: ئورارتویا»، «وان» عیبری ئارارات: مەملەکەتی قەدیم لە نزیک زەریای وان لە باکووری ئاشوور، لە حودودی ١٢٧٠ تا ٧٥٠ بەر لە زاین بەردەوام بووە. یەکەم کەتیبەیەک کە لەوە بەدەس هاتووە لە زەمانی شەلمنسرا - شای ئاشورە کە بە هێرشی سکاو ماد - ەکان تیا چون. دوکتور یاسەمی لە تەوجیهی قسەکەی خۆیدا بۆ ناوێ (خالدیا) دەڵێ لە نزیک تەرابوزان لە زەمانی دەوڵەتی بیزانسدا شوێنێ بەناوی (خالدیا) هەبووە کە شاری خەلات: (ئەخەلات) نیشانەی ئەوە، تەنانەت لە قەفقازیشدا نێوی ئەم تایفەیە هەیە، بە کورتی بڵێین: یەکێ لە تیرەی کەڵهور بە (خالدی) ناو ئەبرێ و هەیە.

زۆر دوور نەڕۆین بیژەی (هر): هەر - و (هرد): هەرد - و (ئەل) لە (ئەوێستا) دا بە واتای (کێو)ە، هەروەک لە «البرز» کە بە واتای کێوی بەرزە (ال + برز) یا الوند یا ئاربەربا، ئارموردە (نێوی دوو کێون لە بانە) هەروا بێژەی (ئەرمەن) ئەمە لە زوانی کوردیدا بە شێوەی سەرەتای خۆی: (هر)و (هرد) ماوەتەوە، هەروەک ئەوە

ئەگەر لە گوند، لە یەکێ پرسیار بکرێ لە کوێ بووی، دەڵێ: «لە هەردێ بووم» یانی لە کێوو کەژ بووم.

ئارارات ئەبێ لە ئارا: (هرا)و (راد - یارات) لەم دوو بەشە بەدی هاتبێ کە بە واتای کێوی بەخشەرو دەهەندەیە، جا هەر بویێ عەرەب ئەوەی بە (جبل الجودی) وەرگێڕاوە، (واستوت علی الجودی - سوورەتی هوود، ئایەتی ٤٤). ئەو کێوەی کە گەمی نوح لەنگەری لەسەر گرتووە، جا کەوابێ (هالدی) هەر (هَرْدێ) یا (الدی) یەکە بە واتای کوێستان و کێونشینە، (ئورارتو)یش هەر ئەمە دەگەینێ و بێژەی (ئارارات) هەر وەک لێکۆڵەران وتویانە کە بێژەیەکی عیبری‌یە، نابێ وابێ چونکە نفوزو رەخنەی فەرهەنگی یەهود (جولەکە) لە ئوروپا زۆربەی واژەی مادو کورد و ئێرانی بردۆتە بەر ناونیشانی عیبری، کەیەکێ لەوانە هەر ئەم واژەو بێژەی ئارارات، هالدی یا هلدی یا هەردێ‌یە.

یەکەم کەس کە ئەم کێلەی بە دنیا ناساند، شولس Schulz یەکێ لە کونەناسانی ئەلمانی بووە کە بەداخەوە، کوژراوەو روونوسێ کە لەو کێلەی هەلگرتبوو، تیا چووەو نەماوە، چەند ساڵ دوای کوژرانی شولس، راولینسن Rawlinson دۆزینەری ناوداری بێستون کە ئینگلیسی‌یە بەشێ لە کێلەشین، ئێستامپاژ،کۆپی ئەکا، لە ساڵی ١٦٥٢ی زایینی خانیکیف Khani Koff لەو کێلە قاڵبگیری ئەکا، بەڵام دوای ماوەیەک تیا ئەچێ.

لە ساڵی ١٨٥٨ - بلاو Blau لەو رونووسانەی تا ئەو سەردەمە ساز درابوون، کۆزیلکەیەک لای خۆی کۆ دەکاتەوە، کە بەداخەوە لەگەچ ساز درابوو، لە نێو باردا وردو خاش ئەبێ، بەڵام لە دواییدا A.H.Sayee لەسەر ئەو گەچە، وردانە، کار ئەکاو بیروڕای خۆی لە بابەت کێلەشینەوە دەرئەبڕێ.

لە ساڵی ١٨٥٨ تا ١٨٩٠ی زایینی ژ.دێمورگان، لە گوندی هیێ هیق Heq-ەوە، دەچێتە سەر گەردنەو کەلی کێلەشین و بە وێنەی ئیستامپاژ، وێنە لە خەتە مێخی (بزماری)یەکانی هەڵ دەگرێ، لە دوای ئەو، هیربیرت M.Herbert بەرپرسی پینەو پەرۆکردنی مۆزەی مرۆڤ ناسی ترکادرو Trocadero لەسەر ویستی دێمورگان لە روی ئیستامپاژی ئەو بەگەچ قاڵبگیری خەتە مێخی‌یەکان، بکا بەمجۆرە بۆ یەکەمجار قاڵبگیری‌یەکی تەواو لەو خەتانە، دەکرێ، ئەو خەتانە بە ز مانی ئاسۆری‌یەو ژ.دێمورگان ئەوە بە پێرشێل Seheil، ئاسۆری ناسی ناودار نیشان ئەداو پێرشێلیش دوای لێکۆڵینەوەیەکی زۆر بە سەرەتایەکەوە، مەتن و دەق و ماناکەی لە گۆڤاری Recueil des travaux پاریس‌دا لە چاپ ئەداو بڵاوی دەکاتەوە، دەقی کەتیبەی کێلەشین ٤٢ خەتە، وادەرئەکەوێ لە موتەرەفی مور-ی کیوسی Meherkapuissi و ئیشیونین Ispuhi و کوڕەکەی کە بە منوئا Menua کە هەر

سێکیان لە پاشاکانی سەرزەوی توشیاTuspa بوون و بە هاڵدیە(هەردێ)؟ خوای شار-ی موزازیر Musasir پێشکەش ئەکرێ.

جێگای شاری توشیا، دیاری نەکراوە کە لە کوێ بووە، بەڵام هەموو کەوناراناسان لایان وایە لەکوردستانی بەشی ئێران لای شنۆ بووە و کێلەشین بەر لە تەختی جەمشید هەبووەو هی زەمانی ئاسوری‌یە.

بەر لەو پێرشێل بیرورای خۆی دەربڕی، لە نێو کونەناساندا لە بابەت واتای کەتیبەی کێلەشینەوە، دژایەتی هەبوو، لایان وابوو هی دێمورگان لەگەڵ هی راولینسن‌و بلاو، جیاوازە، بەڵام دوای بڵاوبوونەوەی هی پێرشێل و وتاری کە م.لهان M.Lehann لە ساڵی ١٨٩٣ی زایینی بڵاوی کردەوە، ئەو دژایەتی‌یە نەما کە سەرچاوەی لەوە گرتبوو، کە راولینسن و بلاو سرنجی خەتەکانی هەر دوو لای کێلەشینیان نەدابوو، بەڵام ژ.دێمورگان کۆپیەی لە هەر دو لا هەڵگرتبوو. کێلەشین لەو کەلە، کە بە کێلەشین ناودارە لە شوێنی دابەش بوونی ئاوی خۆرهەڵاتی و خۆراواییدایە، کە ئاوی لای خۆرهەڵات بە چەمی قادرچا، بەرەو دەریاچەی ورمێ (چی چست) ئەڕوا، ئاوی لای خۆراوایش بەرەو دەجلە، تێدەپەڕێ و ئەڕوا. کێلەشین لە ١٣٢٦ی هەتاوی بە هۆی وەزارەتی دەرەوە، برایە مۆزەی ئێرانی باستان.

کێلەشین کۆی ٧ لە ج ٤ی کتێبی (تەحقیقاتی باستان‌ناسی میسیونی عیلمی لە ئێراندا) نووسراوی ژ.دێمورگان (پەڕەی ٢٦١ تا ٢٧٤).

کە لە ١٨٩٦ی زایینی لە پاریس لە چاپدراوە، وێنەکانیش هەر لە روی ئەو کتێبەوە، هەڵگیراوە.

ئەشنە یا شنۆ

شنۆ یا ئەشنە کە بە (ئوری، نێرگە نێری-یش ناو براوە،گیای بۆن خۆش، دەواله کە لە داری گوێز و داری سنەوبەر دەئاڵێ. بەر لە مادەکان، لولوبیان، هوریان، ئاشۆریان‌و ئورارتو ژیاون، ئەوسا ماد، لە کەتیبەی کورۆش دا لە ئەیالەتی (ئەشنوناک) شنۆ ناوبراوە کە باجی بە کورۆش داوە. ٢٥٠٠ ساڵ بەر لەمرۆکە لە سۆنگەی ئاگرپژینی کێوی راندوله،کە لە ساڵی ١٣٢٠ی مانگی بوولەرزە لە شنۆی داوەو زیانی ماڵی و گیانی پێ‌گەیاندووە، لە ١٩٠٩ی‌زایینی، تورکی عوسمانی، شنۆی داگیر کردووە، بە هۆی شەڕی روس و عوسمانی، دوایی روسەکان، جیلو (ئاشور) شنۆی گرتووە، خەڵک ئاوارەی موسڵ و کەرکوک بوون. بە هۆی ئەو شەڕانە لە ١٣ هەزار کەس، خەڵکی شنۆ، چەند سەدکەسی ماو ئەوی تر قڕ کرا یان

لە برسانو لە سەرمان مردن. (ابن حوقل و یاقوت حموی‌و حمدالله مستوفی) وەسفی باغو باغات و میوەی شنۆیان زۆر کردووە. توتن و سیغاری شنۆ بەناوبانگە. لە باکووری رۆژاوای شنۆ دوو چیای نوک بەرز بە ناوی (راندۆڵە و بابۆڵە «شەترە») روبەروی یەک هەن.

شنۆ، بە عشنۆ، ئوشنۆ، ئەشنۆ بە مانای: قەڵا، بورج، دژ، سەنگەر، دیوار کە عشنۆ لە بەردی (کێلەشین - کالاشان) بە خەتی مێخی (بزماری) نووسراوە. لە ساڵەکانی ١١٤٥ی مانگی و رێکەوتی ١٨٦٥ی زایینی لە کاتی شەڕی ئێرانو روس، هۆزی زەرزا، لە بەشێ لە راندۆڵە و بابۆڵە و ئەو ناوە نیشتەجێی بوون و لە دواییشدا مامەش لە شنۆ نیشتەجێبوون. جولەکە لە شنۆ بە پێی پلاک-ی ٥٤١ عیبادەتگەیان بووەو لە ١٩٥٣ی زایینی دوای دامەزرانی حوکومەتی ئیسرائیل کۆچیان کردە فەلەستین. لە ١٣١٩ی هەتاوی لەشکری روس لە شەڕی دووەمی نێوگەلانی، خۆی خزاندە شنۆ.

سێزدە سەدە بەر لە زایین، شنۆ شارێ گەورە و چوار دەروازەی بووە:

١- دەروازەی قەڵاتوک لە باکووری رۆژاوای شنۆ کەئێستا شوێنەواری دیارەو دەریاچەی قەڵاتوک یا کێوی زمە لە کەنار ئەو دایە.

٢- دەروازەی گوندی ئاسناواکە ئێستا گوندی ئاسناوا لە سێ کیلۆمیتری باشووری شار لەسەر تەپۆڵکەیەکە.

٣- دەروازەی گرد کەشان کەئێستا گوندی «گردکەشان» لە لای شنۆ لە بان تەپۆڵکەیەکە.

٤- دەروازەی رێگاباد کە ئێستا لە سەروی جادەی شنۆ بۆ نەغەدە رێگابادایە.

هەندێ لایان وایە چوون شوێنەوارێک ناودار بە (مەلەکەی سەبا) بە نێوی بەلقیس لای شنۆ هەیە - شنۆ - یان بە شاری سەبا داناوە، ئەبێ بزانین نێزامی گەنجەوی کوڕی رەئیسەی کوردو هاورەگەزی عەلائەدین کۆرپە لەسەرەتای بەهرامنامە کە لەسەر ویستی عەلائەدین کۆرپە بە شیعر بەهرامنامەی داناوەو بە عەلائەدین کۆرپەو دوو کوڕی ئەو کە ناویان (نصرت الدین ملک محمدو فلک الدین ملک احمد) بووە، پێشکەش کردووەو تاریفی کردوونو نێوی بەلقیسیشی راگەیاندووەو عەلائەدین کۆرپەی پاشای ئازەربایجان و رویین دز (و رەواندز)ی بە سولەیمان داناوە و بە سولەیمان ناوی بردووە و خێزانیشی بە بەلقیس ناو هێناوە، هەروەک: دەڵێ:

چون اشارت رسید پنهانی
از سراپردهٔ سلیمانی
برگرفتم چو مرغ بال‌گشای

که کنم بر در سلیمان جای
خسروی تاج‌بخش بخت نشان
بر سر تاج تخت و گنج فشان
عمدة المملکت علاءالدین
حافظ و ناصر زمان و زمین
شاه کُرْپە«کۆرپە» ارسلان کشورگیر
به از الب ارسلان بتاج و سریر
در مفاظی خط سلیمانی
عرش بلقیس باد نورانی

له پاشان به شیعر دەڵێ: عەلائەدین کۆرپە له بابەت جیهان گوشاییو دادپەروەریو چاکیو پیاوەتیو ژیری و بەمشوری له ئیسکەندەر و ئەرەستالیس و ئەنەوشیروان و بوزورگ میهر و پەرویز، مەزنتر و گەورەترە که دەڵێ

تو کز ایشان به افسری داری
چون نظامی سخنوری داری

جا نیزامی کاتێ که له ساڵی ۵۹۳ی مانگی له ساعەتی ۴ی رۆژی ۱۴ی مانگی رەمەزان، بەهرامنامە تەواو دەکا، به دیاری دەی‌نێرێتە لای عەلائەدین کۆرپە و ناوی (رویین دز: رەواندز)یشی لەوێدا بردووە که فەرمویەتی:

چون من ازقلعه قناعت خویش
شاەراکنج درکشیدم پیش
در اداکردن زر جایز
وامدار منست روئین دز
وام داری نەکز تهیی شکمی
دز روئین بود ز بی درمی
میخ زرین که مرکز زمی است
نام روئین دزش زو محکمی است

ئەگەر لەم شیعرانە و لەبەردی کێلەشین بە وردی بکۆڵدرێتەوە پەردەی تاریکی مێژووی شاری شنۆ و کەسانێ که لەو ناوە ژیاون زۆر جوان رووناک دەبێتەوە.

کێلەشین نۆسەت ساڵ بەر له تەختی جەمشید له نێو سنووری ئەوکاتی ئاشوور و وڵاتی ئورارتو (ئەرمەنستان) دانراوە - هێمان له شنۆ (دیر مار ابراهم) شوێنی ماوەو له جەنگی یەکەمی جیهانی له ساڵی ۱۹۱۸ ز - مەسیحی و نەسارا لەوێ نەمان‌و کۆچیان کرد.

شوێنەواری کۆنی شنۆ

گوندی بیمزورتێ، یا بێ دین زورتی (یا بێنازورتل) کە بە واتای بەخشراو یا مەوقوفەیە، کە یەکسەت و بیست هەزار دانیشتووی هەبووە دەنخەکە مار دەنخە قەشەی مەسیحی ٢ هەزار ساڵ پێش پردێکی دارینی لەسەر چۆمی شنۆ بۆ پێوەندی هەر دوو بەشی شنۆ ساز داوە، تەپەی دێی شەمس، تەپەی حەسەن نوران، ئاوی گوڵ، تەپەی مەلا محەمەد، قەلای توک، گۆڕی مەسیحی یەکان کە پەیکەرەی بەردینی شێر، بەران، بزنو شتی دیکەی لێیە. خورشت بە واتای نێزیک گوندێک بووە زۆر لە مارابراهم نزیک بووە. سرگیس، نەلوسی کە لە نێوی دوو قارەمانی مەسیحی: سرگیس و یا خوس، وەرگیراون. لە نووسراوەی کێلەشین دا نێوی شاری ورمێ، نێرگێ و شنۆ هاتووە.

چۆمی شنۆ، شنۆ دەکاتە ٢ بەش، بەڵام سێ پردی لەسەرە، چۆمی گادەر کە لە ٥ کیلۆمیتری باشووری شنۆ لە خوراواوە بەرەو خۆرهەڵات دەڕوا، چۆمی گادەر لە ٨ چۆم پێک دێ: ١ـ چۆمێ لە سنوری کێوەکانی کوردستانی باکووری و باشووری. ٢ـ چۆمی کێوی شێخ رێسواس. ٣ـ چۆمی نێوان دوو کێوی هەوار بەست و هەوار کێو، کە بە چۆمی تالمجار ناودارە. ٤ـ چۆمی نێوان کێوی هەوار ماخوو کێوی نارەوەن. ٥ـ ئاوێ کە بە (رود سیاه) - چەمی رەش - کە لە کێوی (رورونک) سەرچاوە دەگرێ. ٦ـ چەمێ کە لە کێوی سپیەرێز و کێوی کێلەشین دەرواتە خوارێ، ئەم دوو چۆمە بە (دورۆ) و گوندی (دورۆ) کە لە یەکێ لەم دووانەوە نێزیکە بە ئاوایی (دورۆ) بەناوبانگە. ٧ـ چۆمی چێراوایە، کە ئەمیش لە کێوی سپیەرێز سەرچاوە دەگرێو لە گوندی نەلۆس و دێی شەمس تێدەپەڕێ و دەڕژێتە نێو ئاوی گادەر. ٨ـ چۆمی گچکەی دیکە بە نێوی (گردکاشان) دەگاتە ئاوی چۆمی شنۆ و بە نێو دێی پیرۆت ئاواو حەسەن نوران دا دەڕواو دەڕژێتە ئاوی گادەر.

لە ئاوایی سەردەرەو قەرەسقل، کانی نەوت هەیە. کێلەشین لە ٨١٤ ساڵ بەر لە زایین بە دەستی (ئیش پۆئینی) کوڕی (ساردۆ) پاشای ئۆرارتو لەو شوێنە دانراوە، لە نێو موڵکی دورۆ دایەو دورۆ لە سەرووی ئاوایی شێخانە و سەر بە شاری شنۆیە و کێوی کێلەشین بە نێو ئەو بەردە مێژوویە ناودێرە- کێلەشین لە لولان نێزیکە - ریشتەی کێوەرەش و سی پارزو کێوەکانی بارزان و کێوە سپی پێکەوەن و لە رێگای کێلەشینەوە بۆ ناوچەی سەیید رخان و شاری دیاناو رەوان‌دز (رویین‌دز) دەچێ.

لە خوار کێلەشینەوە چۆمێک بەناوی (لاوێن) هەیە کە لە سیلوە سەرچاوە دەگرێ، لاوێن لە ناوچەی پیران بە (بادین ئاوا) ناو دەبرێ، لە لای سەردەشت بە (زێ) لە خوارترەوە بە (کلک) ناونراوەو کێلەشینیش هەر لەسەر ئەم چۆمی (کلک)ەیە -

لەو ناوە بەردی وا شین نیە، لەوە دەچێ بەردی کێلەشین لە شوێنی دیکەوە هاتبێ. لەسەر هەر دوو روی ئەو تاتە بەردە بە خەتی ئورارتو و خەتی مێخی (بزماری) ئاشووری نووسراوە - کێلەشین ١٦٨ سانتیمیتر درێژ و ٤٠ سانتیمیتریش پـانە، واژەی (سەرزەوی نایيری (نەهری) شاری، توشیبا، منورا، خوای خالدی، شاری موساسیر، دەروازەی خالدی، ١١١٢ گا، شای جیهان، شای سەر زەوی نایيری‌و شنۆ (بەسەبا ناسراوە) کە لێکۆڵەران دەڵێن: مەلەکەی سەبا هاوینانە هاتۆتە شنۆو شیعری نیزامیش ئاماژەیە بەو قسەو باسانە. لە کتێبی (ئـاناباسیس) نـووسراوی گزنفۆنی یۆنانی ئاتینی تەرجەمەی (احمد بیرشک) - لە زمانی فەرانسـەوی - کتاب‌سرا چاپی ١٣٧٥تاران، پەڕەی ١٩٥ باسی ئەوە دەکا لە (زاب تاسر زمـین کردها - ئوکتوبر تانوامبر ٤٠١ بەر لە زاین، لە تەرجەمەی ئینگلیسیدا راهپیمایی بە سوی کوردستان - نووسراوە - لە (کتاب چهارم در سرزمینهای اقوام کرد ئوکتوبر ٤٠١ تا فوریەی ٤٠٠ بەر لە زایین و لە تەرجمەی ئینگلیسیدا راهپیمایی بە سوی کردستان - لە پەڕەی ٢٥١ فەسڵی یکم ورود بە کردستان نووسراوە، لە پـەڕەی ٢٥٢ در کوهستان کردستان نووسراوە. لە ئازایی کورد زۆری قسەکردووە، کە بەدە هەزار کەسەوە بە کوردستاندا تێ‌پەڕیوەو کوردان بەریان گرتووە و توشی کـەندو کۆسپیان کردووە، لەچۆمی تـلبوئا - قـەرەسو (ئـاوەرەش)، فـوراتـی شـەرقی: مرادسو، دەریاچەی وان، ملازگرد، موش، دەجلە، چۆمی بۆتان (کن تری سس) کردۆخ، کورد سیرت، چۆمی بەیت لیس، بتلیس، تیروکەوانی کورد، قوچەقانی، قەلماسک، ئاو ئەنباری کوردی، شەراو، ئاوجۆ، سوتانی ماڵ و دارایی کورد بـە دەستی یۆنانیان، گاشەبەرد، خلورکردنەوەی کوردان بـەسەر پـیاوانـی جـەنگی یۆنانی لەسەرکێو و یاڵەوە، بۆ نێو دۆل و چۆمی کێوکە سەربازانی یۆنانی لەوێوە بۆ شەڕی کوردان چۆن و نان وخواردەمەنی کوردیان دەرفـاند، دە هـەزار جـەنگی یۆنانی لە نێو خاک‌و نیشتمانی کاردوکها: کوردەکان، شاری بای بورت، گمیناس، ئاریە، تیسافرن، کوردوخۆی - کردیش Kurds جـزیرە، جـزرە یـانی جـەزیرەی عەبدولعەزیز کوڕی عومەری کوردی بەرقەعیدی یا بەردەقیتی، جەراح پزیشک، دەلاک، خەشترە پاوان. دیواری ماد، ئورونتاس، زاوای شا، مس پـیلامەسکەنی ماد، لاریسا مەسکەنی ماد، خورشید: خۆر کالاخ، نینوا، رس، کە لە قورئانا ناوی ئەسحابی رس براوە کە تێک رمانی نینەوا لە ١٠٢٩، بۆتاکونسولی فەرانسەوی لە ١٣٢٢ی لە نینەوای کۆڵیوەتەوە، لە بان گردێک لە کەناری خۆرهەڵاتی فورات رو بە روی موسڵ، ئەسپ، ئەسپ سوارانی کورد، تیر ئەندازی کوردان بە سواری بە قیل قاج، پیادە، زیبا، باڵابەرز، خەشاریارشا، کوروش، سرود، پشمین (زئـوس: خدای خدایان، شـا، مـیزبان، رەهـاننده). لیـدی، لەت، پـارە پـارە، پـلوتارک،

جەسەدی کوروش، ئێرانیانو ماد-ەکان - (سارد، ئەفسوس، زاب کورد، ڕێی پێوان بەرەو کوردستان . ماد. بابول.

نوکتە: شنۆ نێوە بۆ یەکێ لە بەشەکانی (ورمێ) - شنۆ لە باشووری ورمێ دایە.

شنۆ لە باکوورەوە ئەلکێ بە (باراندوزچای) و لە خۆرهەڵاتەوە بە (سندوس)و لە (خۆرئاوا)وە بە خاکی کوردستانی گەرمیانەوە ئەلکێ.

بەشی باشووری شنۆ جەلگەیەو هەواکەی موعتەدیلە، ئەوەی لە (شنۆ) بە دەس دێ دانەوێڵەو توتنی سیغارە، بەشی باکووری شنۆ کوێستانەو ساردە، زیاتر گەنم و جۆو شیرو ماست و کەرەو پەنیر و توتنی لێ بە عەمەڵ دێ. ئاوی شنۆ لە کانی و ئاوی بەفری کوێستانە.

کاری زۆربەی خەڵک جوت وگاو مەرو مالاّتداری‌یە، شنۆ لە دوو بەشی دەورو بەرو (دەشتەبیڵ) پێک هاتووە - ٧٦گوندی بە دەسەوەیەو حەشیمەتەکەی ٣٤٧٨٠ کەسە. ناوەندی ئەم بەشە شاری (شنۆیە)و سەر بە شاری (ورمێ)یە. گوندەکانی دێستانی شنۆ (نەڵیوان)ەو ٦٠گوندی بە دەسەوەیەو حەشیمەتیان تا ٢١٧٤١٠ کەسەو ناوی گوندە گەورەکان بەم جۆرەن:

دێ شەمس، خواروو ژووروو، دێ گورجی، حەسەن نوران، خالداوا، نەلۆس، نەرزیوە، هیق، یا هێ سنگان، شێخان، نەڵیوان.

شنۆ، شاروچکەیەکە، ناوەندی دێهستان و بەشی شنۆی شاری (ورمێ) لە ١١٠ کیلۆمیتری باشووری ورمێ - لەسەر ڕێگای ئیسفاڵتەی نەغەدە - مەهاباد، بۆ پیران شار، جادە ئیسفاڵتەیە.

شنۆ لە دۆلاّیی دایە، هەواکەی ساردەو لەبەریشا (مێشولەی نۆبەتێی) هەبووەو ئێستا نەماوە.

حەشیمەتی شاری شنۆو گوندەکانی سەر بە شنۆ ئێستا زیادی کردووەو کوردو سونین. لە چەمی شنو ئاو ئەخۆن کە ئێستا لولەکێشی ئاو، بەرقو تەلەفونی هەیە.

کاروباری خەڵک جوت و گاو مەلاو مالاّتداری و دووکانداری و کارمەندی حوکومەتی‌یە.

کاری دەسی: جاجم، بەرماڵ، پوزەوان، دەسکێش، گۆرەوی، کردو تەون، تێرو هۆر و جەواڵ و ڕەشکەی کاکێشان، خورجێن و پاشکۆ چنینە.

شاری شنۆ زیاتر لە ٢١٠ دوکانی هەیە، فێرگە، حوجرەی فەقێیان، مزگەوتی گەورە بۆ نوێژی هەینی، یانەی حوکومەتی وەکو فێرکردن و بارهێنان و ... باری جوغرافیای شنۆ: درێژی ٤٥ پلەو ٦ دەقیقە، عەرز ٣٧ پلەو ٢ دەقیقەو ٣٠ سانیەیە. بڵیندی ١٥٣٠ میتر ئیختیلافی ساعەت لە تەک تاران ٢٥ دەقیقە و ١٢ سانیەیە، واتا ١٢ی نیوەڕۆی شنۆ ئەکاتە ساعەتی ١٢ و ٢٥ دەقیقەو ١٢ سانی‌یە بەکاتی تاران.

شاری شنۆ مێژینەیەکی کۆنی هەیەو زیاتر لە سێ هەزار ساڵ بەر لە مە یەکێک لە شارە گەورەکانی کوردستان و مادئاوا بووەو لە نووسراوەکانی کەلدانیدا بە (عەشنۆیە) نووسراوەتەوەو هەیە.

شنۆ پڕو تەژییە لە ئاسەوارو شوێنەواری مێژوویی مێژینە، وەکو (کلیسا)ی (سەرکیس و باخوس) نزیکی شاری (مەلاتییە) و دو گوندیش ئێستا بەناوی (سەرکیس و باخۆس) کە ناوی دوو مرۆڤی ئایینی بوون، لە لای شنۆ هەیە و چەن گوندی کۆنە، مێژوی تریش هەن وەکو ئەمانە: (بێمزورتێ: بێ دنازو رتل) کە بە واتای بەخشراوە یا مەوقوفەیە - (گوندی مارابراهام) هی یەکێک لە پێشەوایانی ئایینی مەسیح بووەو ئێستا بە (شێخ برایم) ناودارە، گوندی سینگان بە واتای بەرزو بڵیندە کەلەسەر تەپۆڵکەیەکە، بڵیند دروست کراوە.

هەروا شوێنەواری بە نرخی تریش لای شنۆ هەیە، وەکو کێلەشین کە ئێستا بۆتە دیاری دەری سنووری کوردستانی ئێران و عێراق و نیشانەی دابەشکردنی ئاوەڕۆی شاخەکانی سنووری (مەم المیاه)ە.

بەقسەی نووسەرانی کەلدانی بە تایبەت نووسەری کتێبی (کەشیشهای ریش سوور)ی کۆن، ئەو بەردە کە بەناوی (کێلەشین) ئەناسرێ (٩٠٠) ساڵ بەر لە تەختی (جەمشید) لە نێوان سنووری دوو حوکومەتی ئەو سەردەمە بە نێوی (ئورگرتو - ئەرمەنستان) و (خالدیە) دانراوە.

بە خەتی ئاوێستایی هەندێک نووسراوە لەسەر ئەو تاتە بەردە کە وەکو کێل وایە، هەڵکەنراوە کە لە کتێبی (کەشیشهای ریش سوور) وەرگیراوەو کراوەتە زوانی ئاوێستایی و مادی و ناوی سێ شاری (ورمێ، شنۆ، نێرگی)یشی لەسەر هەڵکەنراوە.

خۆرهەڵاتناسی ئینگلیسی (سیرئوریل ئستین) کە بەر لە جەنگی جهانی هاتۆتە شنۆ لە کتێبی (رێگا کۆنەکانی خۆرئاوای ئێراندا) ناوی (تەپۆڵکەی - دنخە)ی بردووە کە زۆری پێ پڕ بایەخە، بردویەتەوە بۆ دە هەزار ساڵ بەر لە دایک بوونی حەزرەتی (عیسا مەسیح). لە پەراوەی (ئاناباس) گەڕانەوەی ١٠٠٠٠ سوارەی گزنفون سەرداری یۆنان بە درێژی باسی ئازایی و نەبەزی کوردی شنۆو ئەو ناوەی کردووە.

بەلای چەنگیز و تەیموری شەلو سەفەوییەکان و هێرشکارانی، هەڵگیرسێنەرانی جەنگی یەکەم و دووەمی ناوگەلانی، شاخە بەرزەکانی شنۆ لەباری ئستیراتیژیکی جەنگەوە بە گرینگ دانراوە.

چۆمی گادەر، کە لە کێوە بەرزەکانی کوردستانی ئەو دیوە، سەرچاوە ئەگرێ، دوای تێپەڕبوون لەشاری نەغەدە، ئەڕواو تێکەڵ بە گۆلی ورمێ ئەبێت.

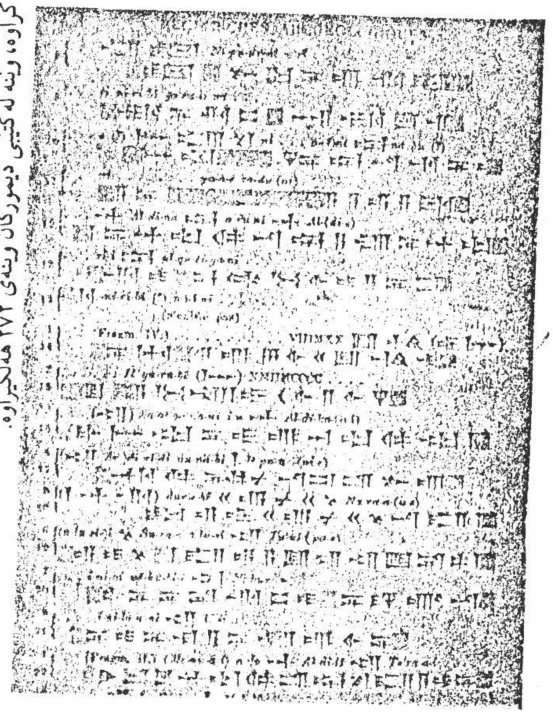

خەتی ٨ تا ٢٢ی کەتیبەی کێلە شین کە لەروی ئیستامپاژ – ی. ژ. دێمورگان وێنەگری کراوە، وێنە لەکتێبی دێمورگان وێنەی ٢٧٢ هەڵگیراوە.

کێلە شین کۆی ٧ لە ج ۴ی کتیبی (تەحقیقاتی باستان ناسی میسیونی عیلمی لە ئیراندا) نوسراوی ژ. دیمورگان (پەرەی ٢٦١ تا ٢٧۴)
کەلە ١٨٩٦ی زاینی لە پاریس لە چاپدراوە. ۆینە کانیش هەر لەروی ئەوکتێبەوە، هەلگیراوە،

ئه‌رابه‌ره‌وه.

خاڵ ده‌لیل: گوندێکه له دێهستانی یه‌ڵته‌مرو به‌شی ده‌وروبه‌ری شاری مه‌هاباده‌و له خۆراوای جاده‌ی ئیسفاڵته‌ی مه‌هاباد بۆ سه‌رده‌شته‌و کوێستان و موعته‌دیله و مێشوله‌ی نۆبه‌تی هه‌بووه‌و ئێستا نه‌ماوه‌و زیاتر له ٢٢٠٠ که‌س له‌وێ ئه‌ژی وکورد و سونین و له کانی و چاوه ئاو ئه‌خۆنه‌وه‌و به‌رهه‌م دانه‌وێڵه و توتن و گه‌نم و جۆیه وکاری خه‌ڵک جوت وگاو مه‌ڕ و مالأتداری‌یه‌وکارده‌سی: جاجم و به‌رماڵ و گۆره‌وی و شتیوایه‌و ڕێگا کوێره ڕێگایه: له‌م گونده‌دا به‌ردی گه‌وره‌ی (گرانیت) هه‌یه.

ته‌ره‌غه: گوندێکه له دێهستانی یه‌ڵته‌مری به‌شی حه‌ومه‌ی شاری مه‌هاباده‌و له ٣٨ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مه‌هاباده‌و له ٢٣ کیلۆمیتری خۆراوای جاده ئیسفاڵته‌ی بۆکان بۆ میاندواوه‌و کوێستان و موعته‌دیل و سالمه، زیاتر له ٢٢٣٠ که‌س له‌وێ ئه‌ژی وکورد و سونین و له ده‌ره‌و دۆڵ ئاو ئه‌خۆنه‌وه، به‌رهه‌م: دانه‌وێڵه و توتن وگه‌نم و جۆیه. کاری خه‌ڵک جوت وگاو مه‌ڕ و مالأتداری‌یه‌وکاری ده‌سی: جاجم، به‌رماڵ وگۆره‌وی و شتیوایه و ڕێگا: کوێره ڕێگایه - له ته‌ره‌غه دا ئاهه‌ک هه‌یه.

ئیساکه‌ن: گوندێکه له دێهستانی یه‌خته‌چی به‌شی، ده‌وروبه‌ری شاری مه‌هاباد و له ٢٩ کیلیۆمیتری باشووری خۆراوای مه‌هاباد و ١٦ کیلۆمیتری خۆراوای جاده ئیسفاڵته‌ی بۆکان بۆ میاندواوه‌وکوێستان و موعته‌دیل و مێشوله‌ی نۆبه‌تی هه‌بووه‌و ئێستا نه‌ماوه‌و زیاتر له ١٢٥٥ که‌س حه‌شیمه‌تی هه‌یه‌وکورد و سونین و له چاوه ئاو ئه‌خۆنه‌وه. به‌رهه‌م: دانه‌وێڵه و گه‌نم و جۆیه و کاری خه‌ڵک: جوت و گاو مه‌ڕ و مالأتداری‌یه،وه کارده‌سی: جاجم‌و شتیوایه، ڕێگا: کوێره ڕێگایه و ئه‌م گونده ئاهه‌کی هه‌یه.

پەراوێزو سەرچاوەکان:

١- کوردو په‌یوه‌سته‌گی نیژادی‌و تاریخی ئه‌و، نووسراوه‌ی دوکتور ره‌شید یاسه‌می، په‌ڕه‌ی ٩٢

٢- (حودودی ١٢٧٠-٧٥٠ به‌ر له زایین)

٣- ١٢٧٦-١٢٧٥ به‌ر له زایین

٤- دائرةالمعارف مصاحب

٥- بو زیاتر زانین بڕوانته کورد و په‌یوه‌سته‌گی نیژادی ئه‌و، نوسراوی دوکتور ره‌شید یاسه‌می، لاپه‌ڕه‌ی ٩٢ یا کورده‌کان و کوردستان نووسراوی ده‌رکینان ته‌رجه‌مه‌ی دوکتور یونسی، لاپه‌ڕی ٢٩ تا ٣٠ چاپی تاران، سالی ١٣٧٢ی هه‌تاوی

٦- کێله‌شین ته‌رجه‌مه‌ی فه‌ره‌یدون، ته‌وه‌له‌لی، نه‌قل له کتێبی بیره‌وه‌ری سه‌فه‌ری ئازه‌ربایجان و کوردستان، نووسراوی محه‌مه‌دره‌زا خه‌لیلی عێراقی، چاپخانه‌ی ئه‌رته‌ش، نوسان، خاکه‌لێوه‌ی سالی ١٣٢٨ی هه‌تاوی،